

Nozīmīgākais Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja ieguvums 2012. gadā – zobārstniecības instrumentus “pelikāns”

Medicīnas zinātnes attīstībai līdztekus mainījās un evolucionēja arī praktiskajā medicīnā izmantotie instrumenti. Gadsimtu gaitā gan akadēmiski izglītotie ārsti, gan ķirurgi amatnieki radīja jaunus darbarīkus un pilnveidoja esošos. Rodoties jauniem, ērtāk lietojamiem instrumentiem, vairākus gadsimtus izmantotie rīki tika pilnībā aizmirsti, nu tie atrodami vienīgi muzejos.

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājumā ir bagātīga medicīnisko instrumentu kolekcija. Tās lielāko daļu veido 20. gadsimta pirmajā pusē pazīstamās firmās izgatavotie. Priekšmetu skaits, kurus var datēt ar 18. gadsimtu, ir pavisam neliels.

2011. gada rudenī specializētais Ženēvas antikvariāts *Antiquites Scientifiques* muzejam piedāvāja iegādāties senu 17./18. gadsimta mijas zobārstniecības instrumentu – t. s. “pelikānu”. Muzeja sadarbība ar šo antikvariātu aizsākās, pateicoties Šveices Nacionālā muzeja restauratora Ulda Mākuļa aktivitātēm, kurš, pats būdams kaislīgs kolekcionārs, bija izmantojis šā antikvariāta, kas pieder Perē (*Perret*) ģimenei jau trīs paaudzēs, pakalpojumus. Arī iepriekš muzejs bija iegādājies priekšmetus no šī antikvariāta, jo Latvijas antikvariātos seni medicīnas priekšmeti ir atrodami ļoti reti. Veicot cenu izpēti, secinājām, ka prasītā maksa (5200 Šveices franki) ir samērīga, tādēļ muzeja Krājuma komisija pieņēma lēmumu šo instrumentu iegādāties kolekcijas papildināšanai. Antikvariāta īpašnieks,

izrādot muzejam lielu uzticību, bija gatavs saņemt maksājumu pa daļām pusgada laikā, un “pelikāns” ar Ulda Mākuļa starpniecību tika nogādāts Rīgā jau 2011. gada decembrī. Muzejs cerēja, ka iespēja parādīt šo instrumentu klātienē atvieglos sponsoru piesaisti tā iegādei. Tika sagatavots arī projekts līdzfinansējuma saņemšanai no Valsts Kultūrkapitāla fonda, kas diemžēl neatbalstīja pirkumu. Lielāko nepieciešamās naudas summas daļu muzejs sedza no budžeta dotācijām, bet 1000 latus instrumenta iegādei ziedoja zobārstniecības klīnika “Sirowa Rīga”.

“Pelikāns” ir zobu ekstrakcijas instruments, kurš pirmo reizi literatūrā pieminēts ievērojamā 14. gadsimta ārsta Gija de Šoliaka (*Guy de Chouliac*, ap 1300–1368) darbos. Instrumenta izgudrotāja vārds nav zināms, bet nosaukums “pelikāns” radies pēc vizuālas līdzības ar pelikāna knābi. Viduslaikos ķirurgi bieži vien mēdza esošajos instrumentu modeļos veikt izmaiņas, lai padarītu tos ērtākus lietošanai. Vairāku gadsimtu laikā radīti četri šā instrumenta pamatmodeļi. “Pelikānam” bija viens vai divi rokturi ar balstiem galos un metāla zobu satvērēji – knābji jeb āķi. Rokturi un paliktņi bija izgatavoti no koka, metāla vai kaula. Instrumenta sastāvdaļas bija kustīgi savienotas ar skrūvi. 18. gadsimtā parādījās pārejas modeļi – pelikāna un jauna instrumenta – t. s. “zobatslēgas” – hibrīdi. Medicīniskajā praksē “pelikānu” izmantoja līdz pat 18. gadsimta beigām, bet ar “pelikāna” un “zobatslēgas” hibrīdiem strādāja vēl 19. gadsimta pirmajā pusē.

Muzeja jaunieguvums – “pelikāns”

“Pelikāns” – zobu ekstrakcijas instruments

Muzeja jauniegūtais “pelikāns” ir $13,3 \times 2,0 \times 1,2$ cm liels instruments ar kaula rokturi, kura abos galos ir pusapļa formas balsti. Roktura vidū ar skrūvi kustīgi piestiprināti divi 7 cm un 7,5 cm gari metāla zobu satvērēji – knābji. Lai ar “pelikānu” izrautu zobu, instrumenta knābis jāuzliek pāri zobam mēles pusē, bet roktura balsts jānofiksē pret žokļa kaulu un jāveic vertikāla laužoša kustība ar rokturi. Instrumenta lietošana ir redzama muzeja reto grāmatu krājumā esošajā Johana Skulteta (*Johannes Scultetus*, 1595–1645) 1693. gadā Leidenē izdotajā grāmatā “*Armamentarium chirurgicum*” (“Ķirurģiskie instrumenti”).¹

Jau 18. gadsimta literatūrā atrodamas kritiskas atsauksmes par zobu ekstrakcijas instrumentu “pelikānu”. Prūsijas karaļa zobārsts Johans Jākobs Jozefs Serre (*Johann Jacob Joseph Serre*, 1759–1830) savos darbos “pelikānu” raksturoja kā neērtu un norādīja, ka tā lietošanai nepieciešams liels spēks, turklāt instruments var traumēt blakus esošos zobus. Arī Rīgā dzimušais Prūsijas karaļa galma ārsts un Jēnas universitātes profesors Justs Kristiāns Loders (*Justus Christian Loder*, 1753–1832) pārbaudīja

¹ Scultetus J. *Armamentarium chirurgicum*. – Leiden, 1693.

šo instrumentu, izraujot ar to zobus mirušam cilvēkam, un atzina to par sliktu. 18. gadsimtā franču ārsts Pjērs Fošārs (*Pierre Fauchard*, 1690–1762) lika pamatus zinātniskajai zobārstniecībai, tādējādi veicinot jaunu, ērtāk lietojamu un pacientiem mazāk traumatisku zobārstniecības instrumentu izgatavošanu.

Instrumenta datējums bieži vien sagādā grūtības, ja uz tā nav atrodama meistara vai izgatavotāja firmas zīme. Lai gan antikvārs šo “pelikānu” datēja kā 17./18. gadsimta mijā izgatavotu, tomēr, pamatojoties uz muzeja speciālistu veiktās zinātniskās izpētes rezultātiem, instruments, visticamāk, izgatavots 18. gadsimta pirmajā pusē vai 18. gadsimta vidū. Kopš 19. gadsimta šādu instrumentu praktiskajā zobārstniecībā tikpat kā vairs neizmantoja, tāpēc līdz mūsu dienām saglabājies neliels to skaits, kas arī nosaka antikvāro vērtību. Skaitliski nelielas šo instrumentu kolekcijas ir lielākajos Rietumeiropas vēstures un zinātņu muzejos.

Pirms pieņemt lēmumu par tik dārga eksponāta iegādi, muzejs konsultējās ar krājuma speciālistiem Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā, kas ir viens no vecākajiem Eiropas muzejiem. Tā pamatkolekciju veido 18. gadsimta Rīgas ārsta Nikolausa fon Himzeļa (1729–1764) dabaszinātniskā un mākslas priekšmetu kolekcija. Nikolauss fon Himzelis bija ievērojamās un turīgās Rīgas ārstu un aptiekāru Martini un Himzeļu dzimtas pēdējais pārstāvis, un pēc viņa nāves kolekcija tika uzdāvināta Rīgas pilsētai. Ņemot vērā šā muzeja vēsturiskās kolekcijas daudzveidību, bija zināms pamats cerībām atrast tā krājumā kādu “pelikānu” un deponēt to eksponēšanai Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā. Diemžēl Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā instruments netika atrasts, kaut arī ir pamats uzskatīt, ka “pelikānu” savulaik lietojuši arī Latvijas teritorijā praktizējoši brūču ārsti jeb ķirurgi, kuri amatu bija apguvuši Rietumeiropā, kur šis instruments tiek bieži minēts ķirurģu arsenālā.

2012. gada 20. decembrī, klātesot instrumenta iegādes sponsoriem – zobārstniecības klīnikas “Sirowa Rīga” pārstāvjiem –, muzejā notika svinīga instrumenta prezentēšana pastāvīgajā ekspozīcijā. Tagad Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs var lepoties ar vēl vienu krājuma dārgumu – vienīgo Baltijas muzejos zināmo “pelikānu”.

Greatest Gain of Pauls Stradins Museum for History of Medicine in 2012 – Dentistry Tool “Pelican”

Abstract

Pauls Stradins Museum for History of Medicine holds an immense, collection of medical tools. In 2012, it was increased by a tool for extraction of teeth, also known under the name of “pelican” as visually it represents the beak of the bird. The earliest mention of the “pelican” dates back to the 14th century and can be found in the works by Guy de Chouliac (1300–1368); however, it is known that the tool was used for teeth extraction during the Middle Ages and also in the 18th century. It was uneasy tool to be used and rather traumatic, thus went through transformation over the time – four different modifications of pelican have been identified. In the 19th century “pelican” was no more used in practice, therefore very few samples of it are left ranking it amongst antique rarities these days.

Pauls Stradins Museum for History of Medicine in the fall of 2011 bought one of the 18th century “pelicans” for 5200 Swiss francs from a specialised antique shop in Geneva *Antiquites Scientifiques*; before obtaining it, the museum ascertained that the Museum of the History of Riga and Navigation does not have any of such exhibits in its collection. The biggest part of the money came from the museum budget, 1000 lats were donated by the dentistry clinic “Sirowa Rīga”. Now, Pauls Stradins Museum for History of Medicine can boast possessing the only known teeth extraction tool “pelican” in the museums in the Baltics.

Edīte Bērziņa

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs
edite.berzina@mvm.lv